

PSALTIREA LUI DIMITRIE PANDOVICI

Contribuție la Bibliografia românească veche

Fondul de cărți românești vechi al Bibliotecii Academiei R. S. România, Filiala Cluj păstrează două exemplare ale unei tipărituri românești necunoscute de vasta *Bibliografie românească veche* a lui Bianu, Hodoș și Simonescu și nementionate nici în vreo contribuție bibliografică ulterioară. Unul dintre ele, fost în proprietatea unui colecționar particular care ne-a pus la dispoziție cartea spre a fi determinată bibliografic, a trecut de curînd în posesia Bibliotecii Academiei¹. Este un exemplar foarte deteriorat, fără foaie de titlu și fără filele de la sfîrșit. Cel de al doilea exemplar², mai bine păstrat și mai puțin defectuos, dă o prețioasă indicație bibliografică: pe ultima filă existentă a acestui exemplar s-a păstrat începutul colofonului, ce menționează: „Sfîrșitul și lui Dumnezeu laudă / De Dimitrie Pandovici”. Cartea constă din kathisme — psalmi prescurtați³ —, fiind așadar o psaltire, a cărui tipăritor a fost Dimitrie Pandovici, amintit în colofon.

Reconstituirea paginatiei — pînă la ultima filă păstrată — s-a putut face prin confruntarea celor două exemplare. Cartea, tipărită în negru, are formatul în 8°. Pagina, neîncadrată, are 17 rînduri, cu caractere de o singură mărime. Exemplarul mai puțin defectuos cuprinde — cu multe lacune — 31 de coli mici (de cite 8 file, din care primele 4 numerotate). Fila 8 din coala 31 lipsește. Probabil că textul mai continuă pe cîteva file, cu Pascalia sau alte adăugiri, după care urmează, de bună seamă, formula cererii de iertare a tipografului pentru greșelile de tipar, precum și colofonul complet. Coperta exemplarului Bibliotecii Academiei, originală sau, în orice caz, contemporană cu cartea, este de piele aplicată pe lemn, fiind ornamentată. Se mai păstrează rămășițe ale cataramelor prinse de copertă pentru a închide cartea.

Ornamentația Psaltirii nu este prea bogată. Ornamente se găsesc doar la colontitluri și înaintea fiecărei kathisme; cartea mai are și cîteva frontispicii și inițiale ornamentate cu motive florale. Exemplarul BRV 399 are inițialele și începutul kathismelor vopsite ulterior, de mînă, în culoare roșie.

Structura cărții este cea obișnuită la tipăriturile de acest gen. Înaintea celui dintîi psalm citim: „A lui D[a]v[i]d Pro[o]r[o]culu[i] și împăratului, psalmul lui David, nescris de la Jidovi” (fig. 1). Urmează cele 20 de kathisme, pînă la fila 8-r a colii 26. Pe fila 8-v a aceleiași coli începe „Cîntarea lui Moisi după ce s-au afundat Faraon de la ieșire”, cuprinzînd cîntările 1—9. Urmează, pe fila 6-r a colii 29, „Polieleu ce să cîntu la toate praznicile ceale împărătești și la sfinții cei mari” (fig. 2). „Înadins am pus acești 2 psalmi slovenește — se arată în continuare —, împreună cu psalmi izbrani pentru darea îndemină a cîntării”. În continuare sînt tipăriți, în slavonește, psalmii 134 și 135. Pe prima filă din coala 30 citim: „*Psalmi izbrani* ce se cîntă după Polyeleu”, urmat de textul corespunzător, iar pe fila 6-v a colii 31, despărțită de textul anterior prin obișnuitul ornament-

¹ Biblioteca Academiei R. S. România, Filiala Cluj, BRV 551. Exemplarul provine din moștenirea lăsată de Nerva Hodoș. Moartea sa prematură îl va fi împiedicat pe coautorul *Bibliografiei românești vechi* să comunice existența cărții, iar posesorii ulteriori ai exemplarului nu i-au dat atenție.

² Biblioteca Academiei R. S. România, Filiala Cluj, BRV 399 (Fond Blaj).

³ Ne exprimăm recunoștința prof. dr. doc. Dan Simonescu (București), pentru indicațiile bibliografice date.

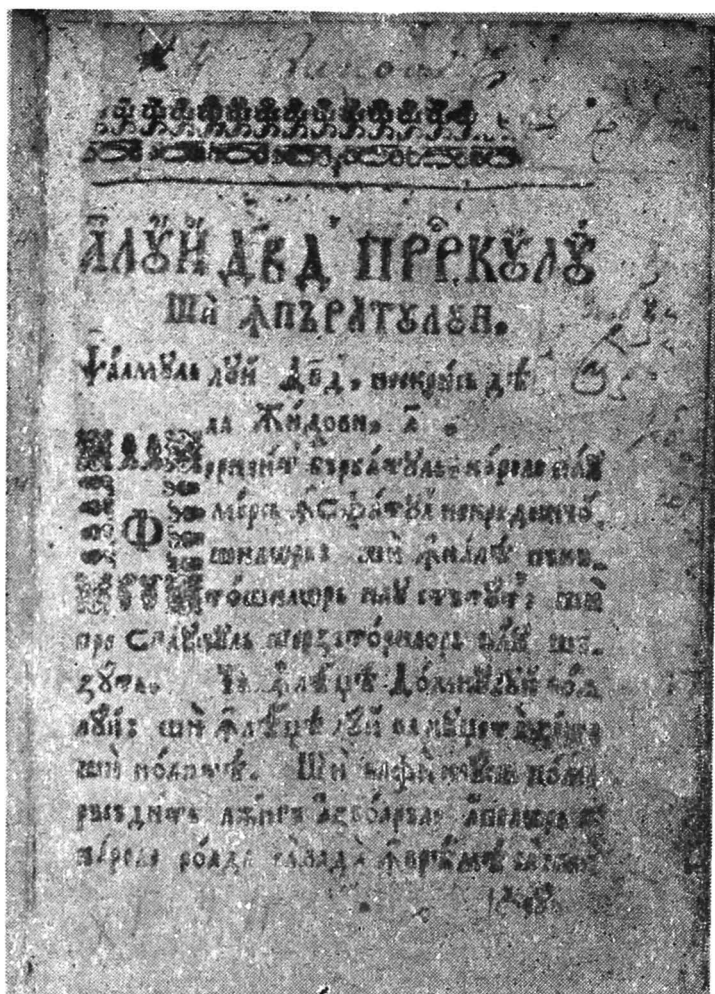

Fig. 1. Psaltirea lui Dimitrie Pandovici. Fila 1.

frontispiciu, începe „*Invățătură* cum să cade a să citi Psaltiria în postul cel mare, și peste tot anul”. Pe verso-ul filei următoare, a 7-a — ultima filă în exempliarul Bibliotecii Academiei — se află însemnarea amintită „*Sfîrși[tul] și lui d[u]mnezeu laudă / De Dimitrie Pa[n]dovi[ci]”*.”

*

Dincolo de însemnătatea sa bibliografică, Psaltirea lui Dimitrie Pandovici prezintă interes pentru istoria culturii noastre în secolul al XVIII-lea, atît prin versiunea românească a textului ei, cît și prin însemnările manuscrise inserate pe marginea unor file tipărite sau pe file albe.

Pentru a putea preciza data și locul tipăririi Psaltirii, am examinat aspectul grafic al cărții, în toate detaliile sale, comparîndu-l cu opere lucrate în diverse centre tipografice românești. O indicație bibliografică de mare importanță a constituit-o cunoașterea persoanei tipăritorului.

Bibliografia românească veche a lui Bianu, Hodoș și Simonescu îl menționează pe Dimitrie Pandovici ca tipăritor a cinci lucrări: *Antologhionul* imprimat la Rîmnic

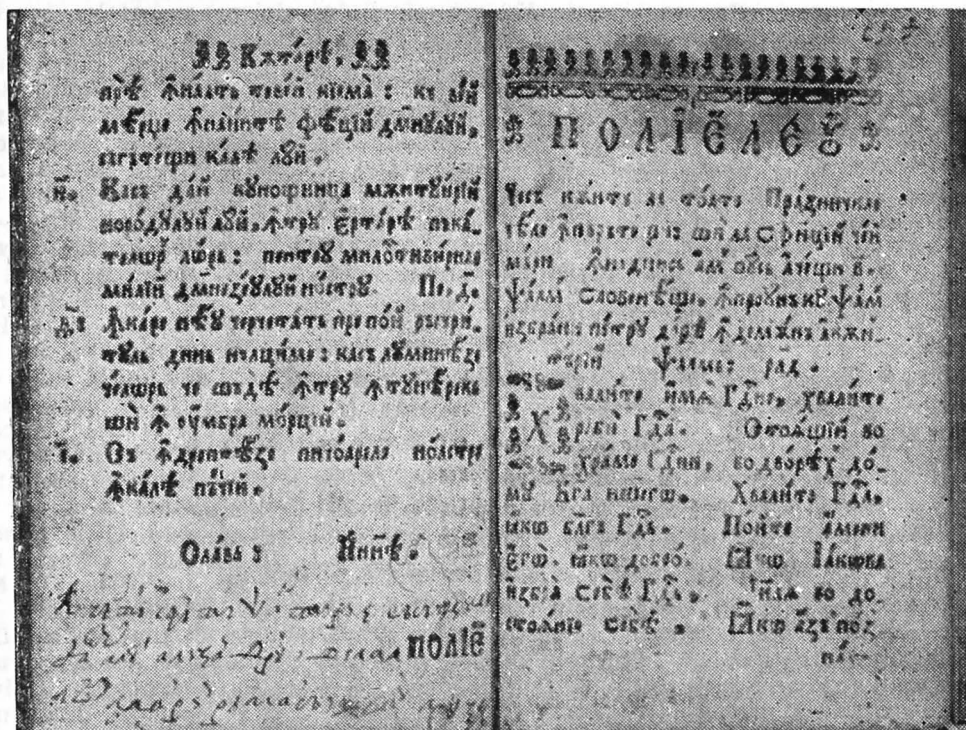

Fig. 2. Psaltirea lui Dimitrie Pandovici. Coala 29, fila 6-r.

în 1737⁴, *Catavasiarul* de la București din 1742⁵, *Apostolul* apărut tot la București în 1743⁶, *Ceaslovul* tipărit din nou la Rîmnîc în 1745⁷ și, în sfîrșit, *Porunca* Mariei Terezia pentru interzicerea circulației banilor austriaci în țările otomane supuse, foaie volantă tipărită la Blaj în 1747, considerată ca cea dintîi tipăritură de la Blaj⁸. Activitatea lui Dimitrie Pandovici apare astfel ca extinzîndu-se pe aproape un deceniu și desfășurîndu-se la Rîmnîc, la București, din nou la Rîmnîc și, în cele din urmă, la Blaj, la tipografia nou înființată pe lîngă episcopia unită⁹.

Confruntarea tipăriturii noastre cu produsele tipografice ale celor trei centre ne duce în primul rînd spre literale tipografiei de la Rîmnîc, înființată de Antim Ivireanul pe cînd era episcop de Rîmnîc¹⁰ și în mod strălucit dezvoltată sub ocîrmuirea urmașilor săi Damaschin, Inochentie și Climent. Antologhionul, de o splendidă execuție tipografică atît în ce privește aspectul ordonat al paginării, cît și ornamentarea, este tipărit, fără îndoială, cu un tip de litere foarte asemănător celui al Psaltirii. Un aspect grafic foarte asemănător au și o serie de tipărituri anterioare anului 1737: *Ceaslovul* din 1724, *Molitvenicul* din 1730, *Triodul* din 1731, *Liturgia* din 1733. Literele acestor cărți au însă tiparul mult mai clar, fiind în mai bună stare decît cele ale Psaltirii, iar o deosebire categorică o constituie ornamentația

⁴ *Bibliografia românească veche* (în continuare: BRV), nr. 215.

⁵ BRV, nr. 222.

⁶ BRV, nr. 229.

⁷ BRV, nr. 240 și vol. IV, Îndreptări.

⁸ BRV, IV, Adăogiri, nr. 99 (titlul este dat prescurtat). Cf. N. Iorga, *Scrisori și inscripții ardeleni și maramureșene*, I, p. 46, nr. XCI.

⁹ Despre activitatea lui Dimitrie Pandovici vezi mai amănunțit la Tit Sîmedrea, *Tiparul bucureștean de carte bisericească în anii 1740–1750*, în *Biserica ortodoxă română*, LXXXIII, 1965, nr. 9–10, p. 906–912.

¹⁰ Cf. *IstRom*, III, București, 1964, p. 277; N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, I, București, 1901, p. 422.

cărților rimnicene apărute înainte de 1737: nu întâlnim aici ornamentele caracteristice, repetate, ale Psaltirii. Cărui fapt se va fi datorind această deosebire?

După ce în 1742 tipărește la București, cu același tip de litere, Catavasiarul, îl găsim pe Pandovici imprimând două cărți de un caracter grafic cu totul deosebit, una apărută tot la București, în 1743, alta din nou la Rîmnic, în 1745. În jurul anului 1738 — poate cu ceva timp înainte de această dată — episcopul Climent reformează tipografia din Rîmnic¹¹, de sub teascurile căreia iese acum ca primă tipăritură tocmai Antologhionul amintit¹². Unele tipărituri rimnicene anterioare Antologhionului, dar în special cele apărute după 1737—1738, prezintă — pe lângă un alt tip de litere, care apare la Rîmnic în această vreme — vechiul caracter grafic, ceea ce înseamnă că pentru matrițele noi au fost luate ca model cele întrebuițate înainte vreme în aceeași tipografie. Acest tipar nou se păstrează și în anii de după 1747, deci după ce Pandovici nu mai lucrează în atelierul episcopiei de la Rîmnic. În întreg acest răstimp, deci din 1724 pînă în 1750, observăm că tiparul cărților din Rîmnic este mai proaspăt, în mai bună stare decît cel al Psaltirii¹³. De asemenea, în acest interval de timp și ornamentația tipăriturilor din Rîmnic rămîne în general neschimbată, deosebindu-se net de cea a cărților studiate. Prin urmare, există posibilitatea apariției Psaltirii cu puțină vreme înainte datei la care a fost reînnoit materialul tipografic la Rîmnic. Tipăritorul, Pandovici, lucra — se pare — în atelierul din Rîmnic încă înainte de anul 1736. Un indiciu îl constituie semnătura „demiter — 7238“ (=1729 sau 1730) care însoțește un ornament des repetat în Molitvenicul din 1730, ornament cuprins și în Triodul din 1731 și Antologhionul tipărit în 1737; tot așa, gravura Sfîntului Nicolae, inserată în primele două cărți mai sus amintite și în Liturgia din 1733, iscălită Δημου/ΤΡΕΙΣ¹⁴. Întrucît pentru acea perioadă nu cunoaștem nici un alt Dimitrie sau Dumitru tipograf la Rîmnic, este probabil ca autorul acestor gravuri să fie Dimitrie Pandovici, care să fi colaborat la execuția tipăriturilor activului meșter Ieremia Atanasievici din Rîmnic, devenind meșter tipograf independent probabil numai după anul 1730.

Literele Psaltirii, prezentarea sa grafică (paginarea mai neglijentă, aspectul uzat al literelor) și mai ales ornamentele folosite apropie însă cel mai mult, din punct de vedere grafic, această tipăritură de unele produse ale tipografiei de la Blaj din șirul celor dintîi cărți imprimate în acest nou centru tipografic, și anume de Ceasoslovul din 1751 și Strastnicul din 1753.

O confruntare amănunțită a caracterelor tipografice ale Psaltirii lui Pandovici cu caracterele Ceasoslovului (fig. 3) și Strastnicului (fig. 4) este edificatoare. Cu toate deosebirile de paginatie (oglinnda și compartimentarea paginii), literele cu care au fost tipărite aceste trei cărți sînt identice sau foarte asemănătoare între ele¹⁵. În afară de litere, găsim și unele ornamente identice atît în cuprinsul Psaltirii, cît și al Ceasoslovului și Strastnicului (fig. 2, 3, 4), ornamente ce nu apar în paginile cărților tipărite la Rîmnic ce le-am cercetat¹⁶. Această observație de ordin grafic impune o a doua ipoteză — mai verosimilă decît prima — în ce privește datarea cărții. De vreme ce după anul 1745 caracterele tipografice întîlnite înainte de reînnoirea tipografiei rimnicene nu mai apar la Rîmnic (utilizîndu-se aici matrițe noi ce dau imprimării un aspect grafic proaspăt), în schimb în deceniul al cincilea ele apar — împreună cu ornamente de un tip specific — în paginile unor tipărituri blăjene timpurii, e foarte probabil ca la Blaj, imediat după deschiderea noii tipografii și pînă ce au fost turnate aici matrițe noi, să se fi utilizat materialul tipogra-

¹¹ N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, I, p. 519.

¹² Idem, *Istoria literaturii românești*, II, ed. II, București, 1928, p. 578.

¹³ În ceea ce privește starea de păstrare a literelor, o singură tipăritură rimnică din cele cercetate este apropiată de Psaltire: *Învățăture în postul mare* a episcopului Climent, datată de *Bibliografie* între anii 1737—1749 (BRV, IV, Adăogiri, nr. 72).

¹⁴ Cf., pentru ambele indicii, Tit Simedrea, *op. cit.*, p. 906—908, pl. VI fig. 9 și pl. VII fig. 10.

¹⁵ Datorită procedurii manual de făurire a poansonelor și matrițelor, precum și turnării anevoioase a slovei, nici în cadrul aceleiași cărți nu există identitate absolută între aceleași litere. Cf. T. Simedrea, *op. cit.*, p. 877—879.

¹⁶ Ceaslovul din 1724, Psaltirea din 1725, Molitvenicul din 1730, Triodul din 1731, Liturgia din 1733, Antologhionul din 1737, *Învățăture în postul mare* (1737—1749), Octoiul din 1742, Penticostarul din 1743, Antologhionul din 1745, Ceaslovul din 1745, *Evanghelia* din 1746, *Apostolul* din 1747, un *Catavasier* cu data neprecizată aflat în posesia Bibliotecii Universitare Cluj (BRV, nr. 252 A), *Liturgia* din 1747, *Acatistul* din 1747 (?), *Cazaniile* din 1748, *Preoția* din 1749, *Catavasierul* din 1750, *Octoiul* din 1750 și *Psaltirea* din 1751.

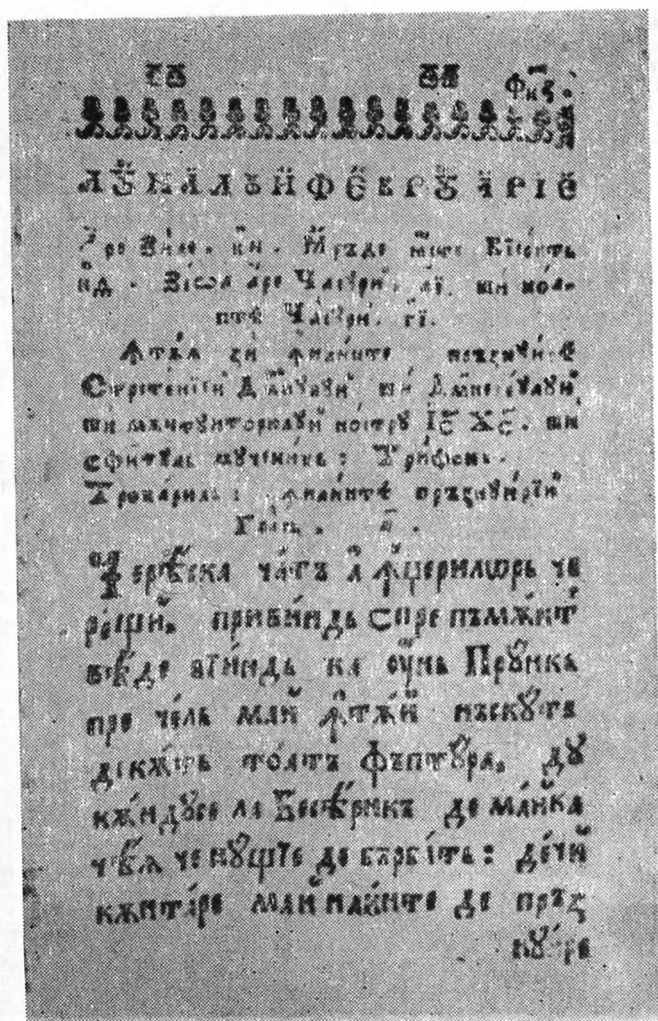

Fig. 3. Ceasoslov tipărit în 1751 la Blaj. P. 527.

fic vechi, uzat, adus de la Rîmnic de tipografi și gravori veniți de acolo. Acest material îl va fi utilizat în primul rînd chiar Pandovici, care a executat prima lucrare ieșită de sub teascurile noii tipografii, amintita *Poruncă* a Mariei Terezia, isprăvită de tipărit la 27 august 1747¹⁷. Așadar, ca termen *post-quem* pentru apariția Psaltirii putem fixa anul 1747. Pentru a determina data *înaintea* căreia trebuie să fi apărut Psaltirea, recurgem în primul rînd tot la criteriul grafic. Ultima tipăritură blăjeană cunoscută pînă azi care utilizează vechile matrițe, probabil rîmnicene, este Strastnicul din 1753. Pe de altă parte, se știe că în februarie 1755 episcopul Aron se adresează prefectului tipografiei academice din Cluj cu rugămintea de a-i vinde matrițe din materialul său tipografic, pentru a se putea turna din el, la Blaj, litere noi¹⁸. La 1755—1756, tipografia Blajului era deja „stabilită, notabiliter

¹⁷ Vezi nota 8. Singur N. Iorga a cunoscut și descris un exemplar, care însă s-a pierdut ulterior, neștiindu-se unde se află în prezent.

¹⁸ Cf. A. Bunea, *Episcopii Petru Paul Aron și Dionisie Novacovici*, Blaj, 1902, p. 358—359.

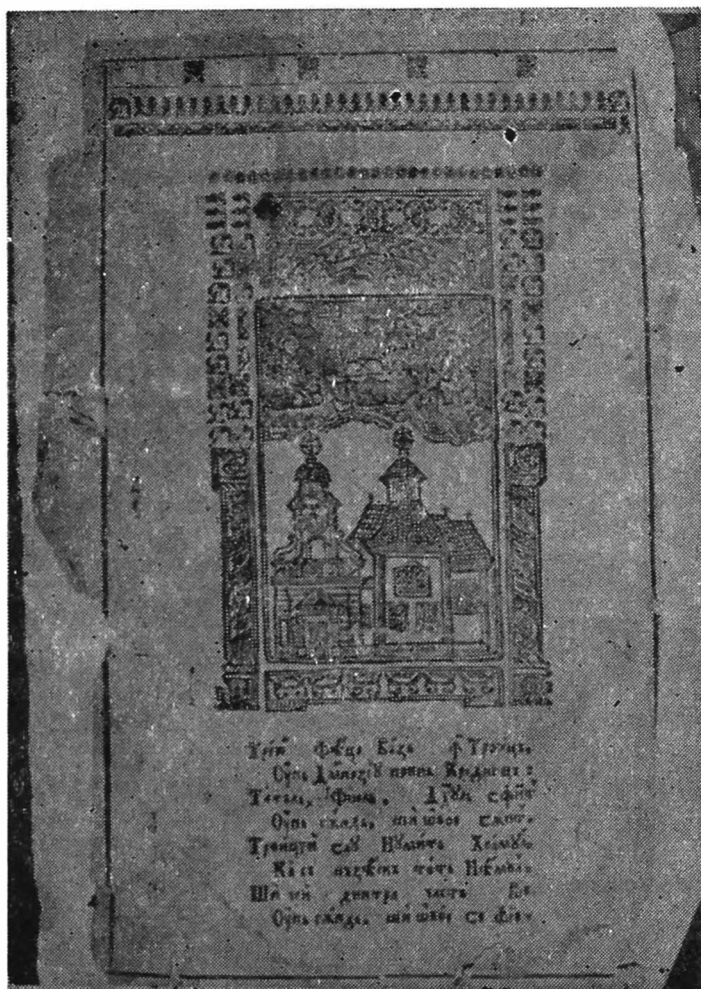

Fig. 4. Strastnic tipărit în 1753 la Blaj. Verso-ul foii de titlu, reprezentînd mănăstirea Sfintei Troițe.

erecta, aucta, ampliata¹⁹. Așadar, Psaltirea trebuie să se fi tipărit înainte de această dată. Dat fiind că după anul 1750 (an în care apare *Floarea adevărului*) numele tipografului nostru nu mai e menționat în *BRV*, lucrările sale trebuie să fi văzut lumina tiparului blăjean între anii 1747—1750.

Un argument ce pare a infirma cele arătate este legat de textul Psaltirii. Anume, dat fiind că practica liturgică catolică nu îngăduia ca slujba să fie ținută, integral sau în parte, în slavonă sau greacă, este foarte greu de imaginat ca sub oblăduirea bisericii unite să se fi tipărit o psaltire cuprinzînd pasaje în slavonește. Acest considerent — care nu poate fi trecut cu vederea — ne pune în fața unei vădite contradicții între aspectul grafic al Psaltirii, foarte asemănător cu cel al unor cărți tipărite la Blaj în perioada începuturilor tipografiei de aici, și versiunea textului său, cu unele, puține, elemente slavone (psalmii 134 și 135 din Polieleu), versiune ce ne duce cu gîndul spre un centru ortodox de tipărire (care ar fi, în

¹⁹ T. Cipariu, *Acte și fragmente* ..., p. 57, citat de A. Bunea, *op. cit.*, p. 360.

acest caz, Rîmnicul). Pentru a rezolva contradicția, trebuie să examinăm — în limita competenței noastre, deci fără a putea angaja o discuție filologică și rămînînd la argumente de ordin istorico-cultural — *versiunea* de text cu care avem de-a face în cazul Psaltirii lui Pandovici.

Confruntînd textul acestei cărți liturgice cu cel al lucrărilor analoge apărute în veacul al XVIII-lea, am ajuns la concluzia că Psaltirea lui Pandovici reprezintă reeditarea unei versiuni de psaltire pe care pînă acum Bibliografia românească veche o cunoștea numai printr-o singură lucrare de acest gen, anume *Psaltirea de la Tîrgoviște*, apărută în 1710²⁰.

Această lucrare ocupă un loc deosebit printre tipăriturile liturgice din secolul al XVIII-lea. Este cea dintîi traducere de psaltire realizată sub influența — mai mult sau mai puțin directă — a lui Antim Ivireanul (dacă facem abstracție de Psaltirea apărută în 1694, a cărei tălmăcire românească e datorată, se pare, chiar ostenelii personale a lui Antim) și tipărită de vrednicul său discipol Gheorghe Radovici în tipografia de la Tîrgoviște, înființată de Antim și unde au apărut numai lucrări inițiate de acest mare reprezentant al culturii românești. Nici Psaltirea de la Rîmnic, din 1725 (prima ce a urmat celei din 1710), nici tipăriturile analoge apărute după această dată, la Iași, București sau tot la Rîmnic²¹ nu sînt reeditări ale versiunii din 1710. Cărui fapt se va fi datorat că, de vreme ce existau versiuni mai noi, cu texte integral românești, ale psaltirii, s-a recurs totuși la re-tipărirea unei versiuni mai vechi și cu anumite părți în slavonește? Faptul ni se pare explicabil numai prin necesitatea de a da neîntîrziat cărți liturgice confesiunii greco-catolice, chiar utilizînd tipărituri ortodoxe și omițîndu-se pasaje neconforme cu liturgia greco-catolică. Activitatea de tipărire fiind la primele sale începuturi în Blaj, era posibilă — credem — chiar acceptarea vremelnică a unei versiuni de carte liturgică cu anumite părți în slavonește. Nu este exclus ca în acele condiții unica versiune aflată la îndemîna poate singurului tipograf între anii 1747—1750 la Blaj să fi fost tocmai aceea de la Tîrgoviște, din 1710. După 1750, cînd vin la Blaj alți tipografi și gravori, ca Popa Vlaicul sau Vasilie Costandin, care dau impuls imprimării de cărți religioase, se va fi înlesnit și tălmăcirea și publicarea cărților. În adevăr, după această dată se intensifică din ce în ce mai mult activitatea de imprimare la Blaj.

Examinarea *însemnărilor manuscrise* trecute pe diferite pagini ale exemplarului mai puțin defectuos (BRV 399) al Psaltirii lui Dimitrie Pandovici oferă informații demne de atenție.

Lăsînd la o parte completările scrise de mîină ale unor pagini ce lipsesc din carte, însemnările manuscrise sînt de două categorii: cele care se referă la proprietarii succesivi ai cărții și notațiile de natură mnemotehnică reproducînd un fel de mostre de isoane.

Însemnarea cea mai veche asupra proprietății cărții (fila 5-v din coala 29) dă de știre: „Această sfîntă Psaltirie să știe că iaste a lui Alexandru, de la a Loghii [?] Marin [?] rămasă ș[i] s-au scris [însemnarea] în anu[l] 1764“ (fig. 2). Aceeași mîină notează deasupra colontitlului filei a cincea a colii 2: „Cinstit ș[i] al meu ca un frate Du[mitru ?] a holo[.] stane [?] să[n ?]tate[?] cartea ce a trimis“. Deși nu am putut descifra integral textele, reiese din ele faptul că la 1764 cartea a fost în proprietatea unui anume Alexandru căruia i-a fost trimisă (se pare) de Dumitru (?). Ambele însemnări au fost făcute de o persoană obișnuită cu scrisul, de bună seamă preotul bisericii în proprietatea căreia se afla Psaltirea la 1764.

Cronologic următoarea însemnare manuscrisă se află pe partea interioară a ultimei file netipărite lipite de coperta din spate (fig. 5). Cu un scris neglijent se menționează: „Cinstiților carii vă aflați în ținutul Brașov“, cu un alt scris:

²⁰ BRV, IV, Adăogiri, nr. 46. Exemplar fotocopiat aflat la Biblioteca Academiei București.

²¹ Cf. BRV, II și IV, *passim*, cu bibliografie.

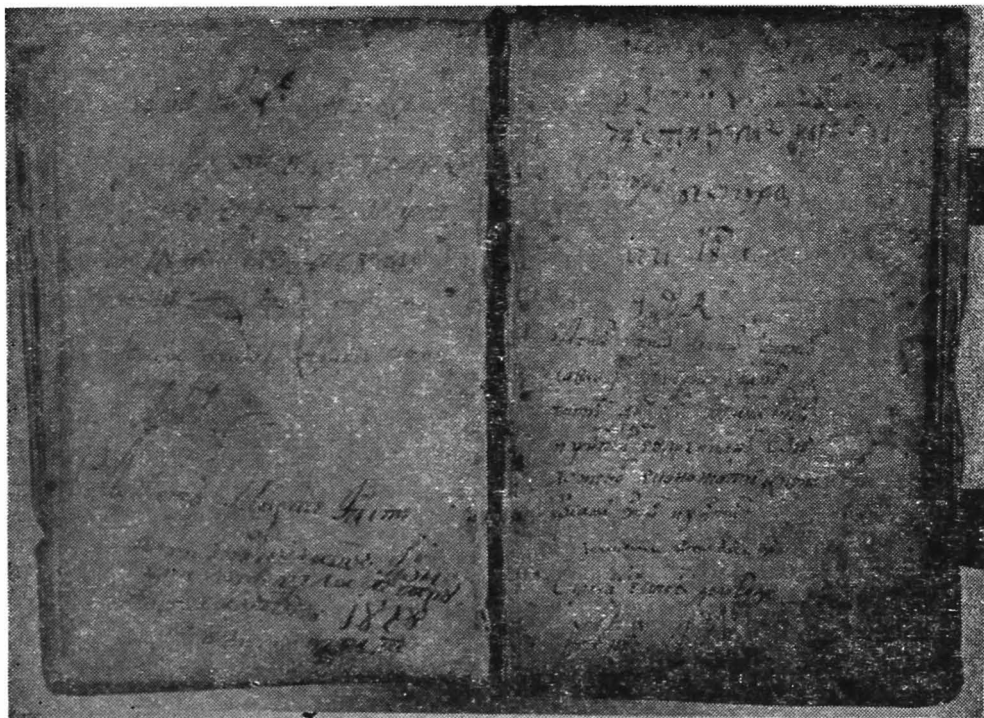

Fig. 5. Psaltirea lui Dimitrie Pandovici. File cu însemnări manuscrite.

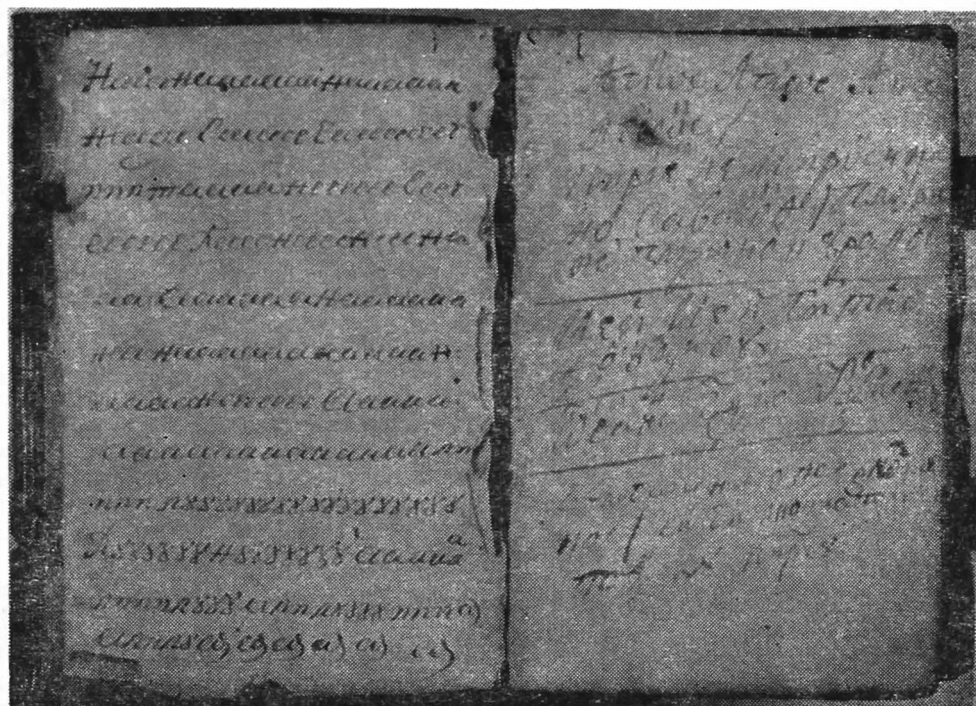

Fig. 6. Psaltirea lui Dimitrie Pandovici. File cu însemnări manuscrite.

Fig. 7. Psaltirea lui Dimitrie Pandovici. File cu însemnări manuscrise.

„Cinstiților carii vă am bucura” și, probabil rămasă dintr-o a treia însemnare: „bucura[t?]”; dedesubt, scrisă de altă mână, data 1771 (cu cifre arabe) iulie (cu litere chirilice) 1 (cifră arabă), sub care, cu litere latine, inițialele G.D.R. (fig. 5, fila din dreapta). Fragmentul „bucura[t?]”, probabil mai vechi decât celelalte mențiuni, pare scris de aceeași mână și cu aceeași cerneală ca nota de pe reversul copertei din față, care încunostiințează pe cititor: „Această psaltire iaste /a sfintei bisereci/ la Bod /dată de Mitru Pitiș (poate identic cu acel Dumitru din nota înainte amintită) /Cine s-ar ispiti a o/ î[nstr?]²²ăina să fie supt / blestemul [sf]²³in-ților / părinți[lor de la Nic]²⁴ea 314” (fig. 6, fila din stînga).

Urmează în ordine cronologică, tot pe partea interioară a copertei din dos, după însemnări liturgice, nota: „Scris-am eu Stoia[n?] de la Bod / Anul 1783” (deasupra se repetă, cu cifre arabe: „1783”) (fig. 5, fila din dreapta). Ultima însemnare de acest gen, pe verso-ul filei precedente celei pe care se află textele susamintite, arată: „Această carte iaste /a lui Niculașu Ion / din Cetea de la Petru / Pop Papaviciu 1828 / atunci au dat” (fig. 5, fila din stînga).

Din însemnările manuscrise se poate reconstitui traseul pe care l-a parcurs Psaltirea lui Dimitrie Pandovici. Atît cuvintele adresate „cinstiților” din „ținutul Brașov”, cît și menționarea satului Bod (județul Brașov) și a satului Cetea (probabil cel aparținător comunei Benic, județul Alba) indică faptul că tipăritura în discuție a fost utilizată timp de multe decenii în biserici din Transilvania.

În sfîrșit, sînt de amintit *notațiile liturgice*. Acestea sînt trecute pe fila a doua, netipărită, ce urmează după coperta din față în exemplarul mai puțin defectuos, precum și pe filele 1, 2 și 4, de asemenea netipărite, cu care se încheie același exemplar. Autorul acestor notații va fi fost unul din proprietarii cărții, preot de țară

²² Hîrtia ruptă.

²³ Hîrtia ruptă.

²⁴ Hîrtia ruptă.

fără școli prea înalte, care căuta, de bună seamă, să-și ușureze îndatoririle în cadrul slujbei religioase alcătuiindu-și modele de psalmodie. Lungirea vocalelor este marcată în două feluri: fie prin repetarea lor de câte ori este nevoie (fig. 6, fila din dreapta; fig. 7, fila din stînga), fie printr-un număr de linioare trase deasupra vocalelor ce trebuiau lungite. De observat că primul procedeu este aplicat la fragmente de psalmi în românește, iar cel de al doilea la modele grecești și slavonești. Avem de-a face cu notații liturgice de natură mnemotehnică, utilizate de psalt nu ca un sistem încheiat de notare a duratei muzicale, ci doar ca un auxiliar al memoriei²⁵. Asemenea însemnări, care apar în foarte puține cazuri pe cărți vechi românești, ilustrează adaptarea textelor românești, cît și a celor slavonești și grecești la cîntarea bisericească. Tocmai prototipul Psaltirii noastre, aceea de la Tîrgoviște, prin textul identic inserat după Polieleu, indică efortul ce trebuia depus pentru a efectua această potrivire a textului cu cîntarea²⁶. Însemnările liturgice amintite sînt o mărturie a acestui efort.

*

Cu toate că versiunea de text a Psaltirii lui Pandovici prezintă influența tipăriturilor liturgice ortodoxe, aspectul grafic al cărții și considerentele de ordin istoric mai sus înfățișate fac să înclinăm pentru imprimarea Psaltirii cu literele tipografiei din Rîmnic în tipografia de la Blaj, în perioada de început a activității acesteia din urmă. Deși găsirea unui exemplar din amintita *Poruncă* a Mariei Terezia ar aduce lămuriri suplimentare în această problemă, cartea în discuție demonstrează, oricum, și ea influența profundă pe care au exercitat-o asupra culturii românești transilvănene — chiar și religioase — factorii culturali din Țara Românească în secolul al XVIII-lea.

FR. PAP

LE PSAUTIER DE DIMITRIE PANDOVICI Contribution à l'étude de l'ancien livre roumain

(Résumé)

On présente un ancien livre roumain, inconnu jusqu'à présent aux auteurs des publications bibliographiques roumaines. L'auteur connaît deux exemplaires du *Psautier de Dimitrie Pandovici*, tous les deux se trouvant dans la possession de la Bibliothèque de l'Académie de la R.S. de Roumanie, Filiale de Cluj. Après avoir fait la description bibliographique, l'auteur se propose de préciser la date et de déterminer le lieu de parution de cet ouvrage. En partant des dates bibliographiques connues, auxquelles il ajoute des arguments concernant la version du texte du Psautier, l'auteur admet que son impression fut possible aussi avant 1737/38 à Rîmnic (Valachie); malgré cela, une comparaison rigoureuse des ouvrages imprimés à Rîmnic et à Blaj (Transylvanie) avec le livre en question, corroborée avec des données connues sur l'activité de Pandovici à Blaj et sur l'histoire de l'imprimerie de Blaj, a mené à l'hypothèse beaucoup plus probable que ledit Psautier fut imprimé dans ce dernier centre typographique, entre 1747—1750.

Le texte de cet ouvrage reproduit celui du *Psautier de Tîrgoviște paru en 1710*, une version roumaine des psaumes à l'exception des psaumes nos 134 et 135, qui sont imprimés en slavon. Cette édition est due à l'influence de Antim Ivireanul,

²⁵ Prof. Romeo Ghircoiașiu (Cluj) și prof. Gheorghe Ciobanu (București) ne-au dat prețioase informații în legătură cu aceste procedee de notare a cîntării bisericești.

²⁶ Cf. Dan Simonescu, în *BRV*, IV, Lămuriri, f. XI.

métropolitain de la Valachie, qui a eu un grand rôle dans le renouvellement de la langue littéraire roumaine au commencement du XVIIIe siècle. Le fait qu'un tel Psautier a été imprimé à Blaj semblerait tout d'abord étrange. En effet, la liturgie gréco-catholique n'admet pas l'insertion dans les livres de culte des textes slavons ou grecs. Toutefois, on peut expliquer cette transgression des règles par la pressante nécessité d'imprimer le plus tôt possible des livres liturgiques roumains en Transylvanie à cette époque.

L'auteur s'occupe ensuite des notations manuscrites sur quelques pages des exemplaires étudiés. Certaines d'entre elles sont des mentions concernant les propriétaires successifs du Psautier et offrent des renseignements sur sa diffusion. Une autre sorte de notations, d'ordre mnémotechnique, servent comme des modèles pour les chants psalmodiques. Elles reproduisent de petits passages de psaumes en indiquant la durée de l'intonation de certaines syllabes soit par la répétition des voyelles, soit par un nombre d'accents tracés au-dessus des voyelles respectives. Cette manière de notation liturgique est extrêmement rare dans l'histoire de la musique liturgique roumaine.

Bien que les problèmes que pose le Psautier de Dimitrie Pandovici ne peuvent pas être considérés comme solutionnés, il apparaît certain que l'impression et la diffusion de cet ouvrage en Transylvanie démontrent une fois de plus l'unité de la culture roumaine en deçà et en delà des Carpathes, dans la première moitié du XVIIIe siècle.